

З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е.

У другій половині VII — на початку V ст. до н. е. переселенці з Еллади заснували на берегах Березанського, Дніпровського та Бузького лиманів кілька десятків поселень, переважно аграрних. Політичним, економічним і релігійним центром Нижнього Побужжя спочатку була Березань, а з другої половини VI ст. до н. е. — Ольвія. У другій чверті V ст. до н. е. більшість мешканців Побужжя переселилася до Ольвії і протягом кількох наступних десятиріч аж до кінця V ст. до н. е. в цьому районі існували лише Ольвія з так званим предградям — селищем на некрополі та Березань. Дійсна причина такого явища все ще невідома. Однак не підлягає сумніву, що концентрація елліністського населення різко збільшила демографічний та економічний потенціал міста і пов'язана з завершенням процесу становлення Ольвійської держави.

На протязі IV—I ст. до н. е. Ольвійський поліс пережив два послідовних періоди своєї історії: спочатку найвищого розквіту, а потім кризи та занепаду. Мета даної статті — спроба реконструювати деякі основні події обох історичних періодів.

Події військового, політичного, економічного та соціального характеру яскраво відбивалися на розмірах територіальних володінь полісу та його поселенській структурі, приводили то до появи, то до зникнення різних населених пунктів, що простежується на археологічних матеріалах, одержаних при дослідженні Ольвійської хори.

Період розквіту Ольвійської держави (початок IV — середина III ст. до н. е.) характеризується освоєнням досить великої згідно з античними мірками території та створенням певної територіальної структури. Більшість аграрних поселень знаходилась на південь від сучасного міста Миколаєва на обох берегах Бузького, правому березі Дніпровського та в пониззі Березанського лиманів. Тут же, біля с. Мала Корениха, а також, можливо, поблизу с. Кам'янка та м. Миколаєва функціонували каменоломні¹. На лівобережжі Дніпровського лиману добувались ліс та сіль, останню, по словам Діона Христороза (Ор, XXXVI), купували численні причорноморські варвари. До складу держави входили досить віддалені від міста населені пункти — Кошари, Лузанівка та Жевахова Гора, розташовані в прибережній смузі Чорного моря аж до Одеської затоки². Крайніми пунктами ольвійських володінь були святилища Ахілла: південне на о-ві Тендра (в давнину Біг Ахілла) та західне на о-ві Зміїний в гирлі Дунаю (антична Левка)³. Правда, за офіційною термінологією того часу, володарем Левки був сам Ахілл, а Ольвія лише «опікала» острів, але суті справи це не міняє.

На підставі археологічних даних період розквіту можна розділити на два етапи: один з них припадає на перші дві третини IV ст. до н. е., а другий — на останню третину IV та першу половину III ст. до н. е.⁴

¹ Рубан В. В., Буйських С. Б. Исследования в урочище «Дидова хата». — АО 1975 г. М., 1976, с. 386.

² Диамант Э. И. Монетные находки Кошарского поселения (к вопросу о западной границе Ольвийского полиса). — В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978, с. 241—249.

³ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика в Понте Эвксинском. Пг., 1918; Ростовцев М. И. Новая книга о Белом острове и Таврике. — ИАК, 1918, вып. 65, с. 183—185.

⁴ Рубан В. В. Из истории приольвийских поселений правобережья Бугского лимана IV—III вв. до н. э. — В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья, с. 65—83.

Населені пункти, які почали виникати в першій чверті IV ст. до н. е., своєю матеріальною культурою близькі до Лавії, хоча і мають деякі відмінності. Треба сказати, що на межі класичного та елліністичного часу багато поселень було зруйновано або перебудовано, внаслідок чого більш давні споруди збереглися досить погано, але ми маємо всі підстави вважати, що в основному вони не відрізнялися від будинків кінця IV — першої половини III ст. до н. е., які дійшли до нас в трохи кращому стані. Виходячи з цього, характеристика матеріальної культури цих пам'яток, яка буде дана нижче, відноситься як до першого, так і до другого етапу їх існування⁵.

На поселеннях зрідка трапляються невеликі напівземлянкові споруди. Від них збереглися прямокутні котловани площею 6—10 м², інколи до приміщень вели сходи, вирізані в материку; підлога була глиняна, місцями збереглися заглиблення для підпорних стовпів, які підтримували дах. Ці споруди аналогічні тим, які на початку V ст. до н. е. існували в житлобудівництві Ольвії та Березані, а на початку IV ст. до н. е. — в селищі на ольвійському некрополі⁶.

Переважаюча більшість споруд являла собою наземні багатокамерні будинки з 6—8 приміщень, згрупованих навколо внутрішнього двору; їх площа досягала 150—200 м². Будови мали кам'яні цоколи та сирцеві стіни. Дах покривався солом'яною або очеретом, обмазаним глиною. Черепиця застосовувалась досить рідко і, мабуть, вже тільки в елліністичний час. Деякі будинки мали підвальні приміщення. Знахідки уламків капітелів та баз колон вказують на те, що іноді будувались навіть ордерні споруди — теж, імовірно, вже за часів еллінізму. Багатокамерні наземні будинки блокувались у квартали. Деякі вулиці мали вимостки та водостоки. Зустрічаються обкладені каменем колодязі.

Серед керамічних знахідок більшість становлять уламки амфор, привезених з різних центрів Середземномор'я та Причорномор'я. Серед кружального столового та кухонного посуду переважають сіро- та червоноглиняні посудини ольвійського виробництва. Досить численні уламки чорнолакових та червонофігурних виробів. Трапляються і фігурні посудини. Різноманітна по формі ліпна кераміка, яка іноді імітує кружальну. На поселеннях виявлені залізні ножі та серпи, кам'яні зернотерки, ступи та товчачі, кам'яні і керамічні грузила для риболовної сіті, глиняні прясляки. На всіх поселеннях зустрічаються бронзові ольвійські монети. Про духовну культуру мешканців можна судити по знахідках грецьких графіті, теракот, відлитих свинцевих букраніїв та зображень квадриги, культових посудів та виробів з мармуру.

Взагалі можна сказати, що культура мешканців даних поселень, у подальшому викладі йменуватимуться урбанізованими селищами, являла собою рустифікований варіант ольвійської, причому приміські пам'ятки мають більше міських рис, ніж віддалені.

Еллінська належність поселень цього типу досить переконливо аргументована в науковій літературі⁷ і визнається більшістю дослідників, проте практично незробленими залишаються взаємозв'язані питання: по-перше, чим було обумовлене таке швидке освоєння ольвійським

⁵ Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана.— МИА, 1956, № 50, с. 255—272; Штительман Ф. М. Поселения біля Закисової балки (розкопки 1948—1949 рр.).— АП, 1958, вип. 7, с. 131—142; Русяєва Г. С. Поселения Пітухівка біля Ольвії.— Археологія, 1968, т. 21, с. 206—213; Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр.— АП, 1955, вип. 5, с. 127—150; Славін Л. М. Поселения Ольвійської периферії біля с. Чортуватого.— Вісн. КДУ, 1958, № 1, вип. 2, с. 139—149; Славін Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры.— ХКААМ, с. 180—186.

⁶ Крижицький С. Д., Русяєва А. С. Найдавніші житла Ольвії.— Археологія, 1978, 28, с. 3—25; Козуб Ю. І. Передмістя Ольвії.— Археологія, 1979, 29, с. 3—33.

⁷ Доманський Я. В. Из истории населения Нижнего Побужья в VII—V вв. до н. э.— АСБГЭ, 1961, вып. 2, с. 31—35.

полісом досить обширної території і, по-друге, за рахунок яких демографічних ресурсів це освоєння здійснювалося.

Насамперед, певну частину жителів периферійних поселень могли становити вихідці з Ольвії. В античному світі постійно діяв комплекс соціально-економічних факторів, який приводив до утворення надлишкового населення, і Ольвія не була винятком. Конкретно це могло проявлятися у такий спосіб.

Коли в першій чверті V ст. до н. е. більшість еллінів Нижнього Побужжя зосередилася в Ольвії, вони займалися переважно землеробством на прилягаючій до міста території. Про це свідчить, зокрема, декрет третьої чверті V ст. до н. е. зі згадкою про право придбання землі⁸. Очевидно, згідно з звичайною грецькою практикою, околиці міста були розмежовані на наділи відповідно до кількості громадян. Відомо, що в подібних випадках навіть простий приріст населення дуже швидко приводив до появи осіб, які взагалі не мали землі. Немає потреба говорити про такі загальні тенденції, як соціальне розшарування та концентрація власності в руках небагатьох. Як тут не згадати Платона, який стверджує в «Законах» (740e), що при появі надмірної кількості громадян чудовим виходом з ускладнень є організація колоній. Ольвія знаходилась у кращому стані, ніж поліси метрополії, оскільки в Нижньому Побужжі було достатньо вільних земель. Проведення «внутрішньої колонізації» шляхом заснування аграрних поселень було в цих умовах природним та необхідним. Однак чому цей процес почався лише в першій чверті IV ст. до н. е., а не раніше? Розглянемо кілька можливих варіантів.

1. Звертає на себе увагу той факт, що приольвійські поселення не були укріплені, а це свідчить про мирну ситуацію в Нижньому Побужжі. Мабуть, такий сприятливий для «внутрішньої колонізації» фактор був відсутнім аж до самого кінця V ст. до н. е. Але неукріпленим було і селище на ольвійському некрополі, розквіт якого припадає на другу половину V ст. Оскільки Ольвія у цей період не вела воєн та становище в Нижньому Побужжі не було особливо загрозливим, поліс цілком міг заснувати нові поселення вже в цей час, хоча б в найближчих до міста районах.

2. Можна припустити, що надлишкове населення постійно відчужувалося сільським господарством, протягом деякого часу втягувалося до інших сфер економіки — наприклад, до ремісничого виробництва, торгівлі та водного транспорту. Та це явище не узгоджується з тим фактом, що саме у другій половині V ст. до н. е. відбувалося різке скорочення обсягу греко-скіфської торгівлі⁹. Отже, можливість поглинання надлишкового населення торгівлею, транспортом та ремісництвом маловірогідна.

3. Цілком можливе існування якогось зв'язку між «внутрішньою колонізацією» та політичними змінами всередині полісу. В літературі існує точка зору, згідно з якою на межі V—IV ст. до н. е. на зміну тиранії в Ольвії прийшла рабовласницька демократія¹⁰. Подібний політичний струс міг стимулювати «внутрішню колонізацію». Насамперед, цілком вірогідні певні зміни в аграрному законодавстві і, як результат, прискорення темпів соціальної диференціації. Цікаво, що в ольвійських нарисах право володіння землею не завжди згадується. Виняток становить лише згаданий вище декрет третьої чверті V ст. до н. е., коли

⁸ *Виноградов Ю. Г.* Эпиграфические открытия последних лет в Ольвии.— НОСА, ч. 2, с. 89.

⁹ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.— САИ, 1966, Д1-27, с. 52.

¹⁰ *Зуц В. П.* Державний лад Ольвії в IV—I ст. до н. е.— УІЖ, 1970, № 9, с. 67—68.

ольвійська хора обмежувалась околицями міста (це не стосується питання про Березань), права землеволодіння регулювались полісом більш суворо порівняно як з попереднім, так і з наступним часом.

Цілком імовірно, що існував закон про невідчуження земельних угідь, відміна якого після падіння тиранії і стимулювала масове обезземелювання громадян. В цих умовах поліс не міг розпочати проведення свідомої колонізаційної політики. Показово, що Аристотель вважав зодібну політику цілком надійною для зміцнення демократичного ладу.

Як би там не було, виселення на периферію частини ольвійців сумніву не викликає. Навряд чи випадковим є той факт, що заснування нових поселень співпадає з часом припинення існування ольвійського «предграддя», що, по даним Ю. І. Козуб, відбулося в 400—375 рр. до н. е.¹¹ Цілком імовірно, що напівземлянкове селище, розташоване за межами ольвійських оборонних стін, було місцем зосередження представників нижчого соціального прошарку суспільства. Правда, на думку Ю. І. Козуб, жителі «предграддя» у зв'язку з якимись подіями внутрішнього та зовнішнього характеру перебрались під захист кріпосних стін міста¹². Та навряд чи така необхідність могла виникнути якраз в той час, коли в Нижньому Побужжі засновувались неукріплені селища. Ми зовсім не стверджуємо, що в нові населені пункти перебрались всі жителі «предграддя»: треба вважати, що надлишкове населення поповнювалось не лише за їх рахунок, але й за рахунок мешканців міських кварталів. На периферію виселялась більшість жителів «предграддя», а також частина громадян міста. Проте мешканці селища на некрополі, що залишились, могли перебраться до міста замість тих, які вийшли.

В той же час, оскільки площа Ольвії на початку IV ст. до н. е. істотно не змінилася порівняно з попереднім часом, треба вважати, що загальна чисельність переселенців-ольвіополітів навряд чи відрізнялася від чисельності жителів «предграддя». Це міркування цікаве для нас тим, що постає питання: чи міг поліс забезпечити населення Нижнього Побужжя за рахунок власного демографічного потенціалу?

За даними Ю. І. Козуб, територія «предграддя» становить 10—15 га, житлобудівництво було напівземлянковим, густина розміщення приблизно дорівнювала тій, яка була в Ольвії наприкінці архаїчного періоду — на одну будову площею 6—12 м² приходилося біля 35—45 м² прилягаючої території¹³.

Іншими словами, площа жилих та господарських споруд становила 20, максимум 30% загальної території населеного пункту, але оскільки не завжди можна виділити різночасові будови, вона могла бути значно меншою. При забудові багатокімнатними будинками, зблокованими в квартали, загальна площа приміщень дорівнювала території поселення без вулиць та внутрішніх дворів і, таким чином, становила біля 60%, а іноді і більше за рахунок використання підвалів або іншого наземного поверху. Таким чином, забудоване напівземлянкове «предграддя», площею 10—15 га, за сукупністю площі житлових і господарських приміщень дорівнювало приблизно 3—5 га території урбанізованого селища, забудованого багатокімнатними будинками. З цього можна зробити висновок: за рахунок власних демографічних ресурсів Ольвія могла заселити лише одне таке селище, як Зкисова балка, територія якого досягала 7—8 га, або ж 3—5 поселень, таких, як Чортова-те-І, площею біля 1 га. Насправді, кількість подібних селищ була набагато більшою. Доводиться припустити, що освоєння Нижнього Побужжя та прилягаючої полоси Чорноморського узбережжя в значній

¹¹ Козуб Ю. І. Вказ. праця, с. 29.

¹² Там же, с. 29—30.

¹³ Там же, с. 24.

мірі проходило за рахунок припливу переселенців ззовні. Подібне явище, характерне для античності, спостерігалось і в інших районах Північного Причорномор'я — досить вказати на Боспор, куди, за даними Діодора (XX, 25), переселилась тисяча каллатійців. Що ж до Побужжя то визначити, звідки прибули сюди нові іммігранти, досить важко через недостатню кількість фактичного матеріалу.

Треба сказати, що в IV ст. до н. е. в Елладі утворився надлишок населення. Ця обставина привела багатьох тогочасних політичних діячів та філософів, ще задовго до Олександра Македонського, до думки про необхідність загальногрецької загарбницької війни проти Персії. Що ж до імміграції в Побужжя на початку IV ст. до н. е., слід зазначити, що, по-перше, певну роль могло зіграти закінчення Пелопоннеської війни в 404 р. до н. е., в якій брало участь багато держав Середземномор'я та Південного Причорномор'я. Закінчення війни, без сумніву, сприяло активізації міжполісної торгівлі, загальному поліпшенню економічної кон'юнктури і, головне, полегшило еміграцію в Побужжя. По-друге, в античному світі приплив значної кількості переселенців на територію, яку контролював поліс, найчастіше був викликаний політикою підтримки цієї держави¹⁴. Можливо, що і Ольвія на початку IV ст. до н. е. свідомо стимулювала імміграцію.

Виходячи з цього, можна зробити такі висновки. «Внутрішня колонізація» першої чверті IV ст. до н. е. проводилась ольвійським полісом свідомо. Метою її було послаблення внутрішніх соціальних суперечностей і встановлення протекторату над о. Зміїним (Левка), що демонструють прагнення і можливість для контролю над досить значною ділянкою морського торгового шляху.

Заслугове на увагу питання про соціальне становище жителів периферійних поселень. На жаль, прями дані про це відсутні. Можна лише вважати, виходячи з загальногрецької практики, що, прибувши на Побужжя, іммігранти не мали всієї повноти громадянських прав. Тому на периферії могли проживати як повноправні громадяни, вихідці з Ольвії та їх потомки, так і неповноправні вільні — іммігранти.

На думку деяких дослідників, серед мешканців урбанізованих селищ перебували також і негрецькі елементи — вихідці з різних причорноморських племен¹⁵. Цілком імовірно, що вони становили якусь частину неповноправних вільних. Однак в більшості ці люди були, очевидно, рабами. Скіфські та фракійські раби у великій кількості надходили до різних грецьких полісів, починаючи ще з VI ст. до н. е., було б дивно, якби вони не потрапили до Ольвії та на приольвійське поселення.

Перший етап загального розвитку ольвійського поліса закінчується на рубежі другої та останньої третини IV ст. до н. е. До цього часу відносяться сліди руйнувань і послідуєчих за ними масових перебудов на багатьох поселеннях Нижнього Побужжя. Аналогічна картина чітко простежується на ольвійських теменосі та агорі. Ці руйнування прийнято пов'язувати з невдалим походом на Ольвію македонського полководця Зопіріона в 331 р. до н. е.¹⁶ За свідченням античних авторів, взяти місто не вдалося, а під час відступу його було вбито скіфа-

¹⁴ Яйленко В. П. Древнегреческая колонизационная практика.— ПГКСВП, с. 71.

¹⁵ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н.э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1974.

¹⁶ Леви Е. И. Итоги раскопок Ольвийского теменоса и агоры (1951—1960).— В кн.: Ольвия. Теменос и агора. М.; Л., 1964, с. 5; Карасев А. Н. Мемориальные памятники ольвийского теменоса.— Там же, с. 39, примеч. 5; Славин Л. М. Раскопки западной части Ольвийской агоры (1956—1960 гг.).— Там же, с. 192, 223; Славин Л. М. Итоги изучения Ольвийской хоры.— ХКААМ, с. 181—182; Рубан В. В. Из истории ольвийских поселений правобережья Бугского лимана IV—III вв. до н.э.— В кн. Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья, с. 82.

м. В усякому разі, події 331 р. значно вплинули на подальшу історію полісу.

Протягом другого етапу ольвійський поліс знаходиться в стані максимального процвітання, порівняно зі своєю попередньою і наступною історією. Зруйновані Зопіріоном селища та міські райони швидко відбудовуються. Освоюються нові території, наприклад, пониззя Березанського лиману. Загальна кількість населених пунктів на периферії різко збільшується, причому поряд з урбанізованими селищами в великій кількості з'являються пам'ятки раніше невідомого типу — елліністичні колективні садиби, які одержали в літературі не зовсім правомірну назву «вілли»¹⁷.

Колективні садиби являли собою великі, окремо розташовані будови, квадратно-прямокутної або ромбовидної форми в плані. Навкруги одного, рідше двох внутрішніх дворів, розташовувались ряди приміщень. Площа будов досягала 2 тис. м².

Одна з таких пам'яток — садиба № 1 у Дідової Хати розкопана майже повністю В. В. Рубаном (не досліджена лише частина внутрішнього подвір'я, зайнята сучасними будовами). Площа будівлі становить 1200 м², з них біля 620 м² — внутрішнє подвір'я, вимощене великими вапняковими плитами. В його південно-західній частині знаходився колодязь. З чотирьох сторін подвір'я оточене рядами приміщень, які, розташовані в західному та східному рядах, з'єднувались в двокімнатні секції-квартири: вхід знадвору веде в одне з приміщень такої секції, а звідти — до іншої кімнати. В північному та південному рядах аналогічні квартири були трикімнатними. Всього відкрито 12 секцій, що налічували 29 приміщень. Садиба мала два входи — з півночі та півдня. Речові знахідки, за своїм складом близькі до матеріалів урбанізованих селищ, характеризуються порівняною бідністю, наприклад, використанням більшої кількості ліпних посудин, ніж кружальних.

Виникають два тісно пов'язані питання: яким чином нашість македонського війська на чолі з Зопіріоном закінчилось різким збільшенням кількості населених пунктів і, значить, чисельності населення Нижнього Побужжя, а також чим пояснити масову появу колективних садиб — пам'яток невідомого раніше типу?

На наш погляд, відповіді на це питання можуть дати свідчення античного автора Макробія (Saturn., I, II, 33), який вказує на те, що для того, щоб витримати осаду Зопіріона, ольвіополіти звільнили рабів, дарували громадянські права іноземцям та ліквідували боргові зобов'язання. Треба сказати, що греки досить часто вживали такі заходи в подібних ситуаціях. Наприклад, дещо раніше, після битви при Херсонесі в 338 р. до н. е., в подібній ситуації знаходилися Афіни¹⁸. Для ольвіополітів ці заходи пом'якшення соціальних суперечностей з метою зміцнення внутрішньої єдності були, судячи з усього, дуже необхідні. Свідченням гостроти внутрішніх конфліктів в Ольвії другої половини IV ст. до н. е. може бути відкрита на некрополі яма з рештками кістяків 52 чоловік, вбитих камінням та стрілами, причому на ногах двох кістяків були залізні кайдани¹⁹. Очевидно, за часів походу Зопіріона соціальні суперечності в полісі були загострені і вказівки Макробія про заходи, вжиті ольвіополітами для зміцнення внутрішньої єдності перед лицем зовнішньої небезпеки, достовірні.

¹⁷ Рубан В. В. Античная усадьба на побережье Бугского лимана.— АО 1973 г. М., 1974, с. 335, 336; Рубан В. В., Буйских С. Б. Исследования в урочище «Дидова Хата».— АО 1975 г. М., 1976, с. 386; Рубан В. В., Рычка В. М. Исследования античных памятников близ Ольвии.— АО 1976 г. М., 1977, с. 362; Рубан В. В., Отрешко В. И. Раскопки поселения Черговатое.— АО 1975 г. М., 1976, с. 387.

¹⁸ Доватур А. И. Рабство в Аттике в VI—V вв. до н. э. Л., 1980, с. 28.

¹⁹ Козуб Ю. И. Раскопки предместья и некрополя Ольвии.— АО 1974 г. М., 1975, с. 295—296.

В цьому випадку повинно було відбутися приблизно таке. По-перше, чисельність громадян полісу збільшилась за рахунок неповноправних вільних. Оскільки більшість мешканців неукріплених периферійних селищ під час війни, без сумніву, сховалася за ольвійськими стінами і поповнила ряди захисників міста, то треба вважати, що ті, хто раніше не мав громадянських прав (приплив іммігрантів напочатку IV ст. до н. е.), одержали їх під час осади Зопіріона. По-друге, з цього часу основну масу неповноправних вільних становили звільнені раби. По-третє, оскільки античний спосіб виробництва в значній мірі засновувався на використанні рабської праці, то після відступу Зопіріона ольвіополіти повинні були отримати значну кількість нових рабів. Внаслідок цього і могла зрости загальна кількість населення ольвійського полісу в останній третині IV ст. до н. е.

З цими ж подіями співпадає і поява на Ольвійській периферії колективних садиб. Розглянемо декрет на честь Протогена (РЕ, I², № 32), який відноситься, на наш погляд, до часу не пізніше останньої чверті III ст. до н. е. і вміщує інформацію про ольвійську периферію більш раннього часу²⁰. В цьому епіграфічному документі згадано такі групи жителів ольвійського полісу: громадяни, іноземці-ксени, раби та мікселліни. Як співвіднести ці групи з різними типами населених пунктів?

Основним місцем проживання громадян полісу було місто, а до елліністичного часу — урбанізовані селища. Іноземці-ксени могли жити де завгодно. Та, судячи з контексту, це були громадяни-торгівці і, мабуть, ремісники. Єдиний іноземець, конкретно згаданий в декреті, був лихварем і жив в Ольвії. Раби, взагалі, так само могли бути скрізь. Цікаво, що в декреті вони названі *οικηται*, що має відтінок «домашні раби, слуги, челядь». Очевидно, вони знаходились із своїми господарями в Ольвії та урбанізованих селищах. Залишаються мікселліни. Метод виключення дозволяє припустити, що вони жили в колективних садибах. Розглянемо таку можливість детальніше.

Часто в мікселлінах вбачають змішане напівварварське плем'я, незалежне від Ольвії. Однак Н. В. Шафранська досить переконливо показала, що це була група неповноправних жителів поліса, політичний статус яких міг бути близьким до статусу метеків²¹.

З тексту Протогенівського декрету видно, що мікселліни, які названі в ньому «прикордонними», мешкали не в місті, а на периферії. Згадується і їх чисельність — не менше 1500. Необхідно відмітити, що в давнину до уваги бралась лише кількість дорослих чоловіків, а не всього населення в цілому. В даному випадку кількість мікселлінів визначено в зв'язку з воєнними діями — в останню війну вони воювали разом з громадянами, а при чутках про галатське нашествя прониклися «зрадницьким настроєм». Судячи з такого контексту, 1500 чоловік — це чисельність бойових загонів мікселлінів. Вважається, що ополчення може складати до $\frac{1}{6}$, а в критичній ситуації до $\frac{1}{5}$ загальної кількості населення²². З цього виходить, що всього мікселлінів разом з жінками, стариками та дітьми було приблизно від 7500 до 9000 чоловік. Перша цифра, мабуть, ближча до істини, оскільки згадана в декреті ситуація була дійсно критичною. Для порівняння нагадаємо, що населення Ольвії, за досить аргументованими підрахунками Л. М. Славіна, не перевищувало 12—15 тис. чоловік²³. Таким чином, зрада мікселлінів була болючим ударом як по воєнному, так і по економічному потенціалу поліса.

²⁰ Латышев В. В. Исследования об истории государственного строя города Ольвии. СПб., 1887.

²¹ Шафранская Н. В. О микселлилах. — ВДИ, 1956, № 3, с. 37—48.

²² Chandler T., Fox G. 3000 years of Urban Growth. New York, 1974, p. 6.

²³ Славин Л. М. Ольвия как город в VI—I вв. до н.э. — СА, 1958, № 28, с. 295.

Де ж на периферії могли розміщуватись мікселліни? Урбанізовані селища відпадають — вище ми привели докази тому, що до того часу вони належали, переважно, громадянам поліса. Крім того, сумарна площа порівняно мала і на ній навряд чи могла розміститись така кількість населення. Залишаються лише колективні садиби. Не можна не відмітити, що густота населення на них набагато більша, ніж в селищах. Наприклад, якщо в садібі № 1 біля Дідової Хати проживало 12 сімей, то неважко підрахувати, що на кожну сім'ю припадала в 2—3 рази менша кількість жилої площі, ніж на власників 150—200-мет-рських будинків в урбанізованих селищах. Що стосується добре вивче-ного району поблизу с. Прибузьке (Б. Чортовате), розташованого в кіль-кох кілометрах на північ від Ольвії, де поряд з поселенням Чортовате-І площею близько 1 га існувало не менше 7 колективних садиб, то з'ясовано, що в кількісному відношенні мешканців останніх було біль-ше, ніж жителів селища.

Можна підрахувати, що для розміщення мікселлінів необхідно по-над 100 садиб, аналогічних розкопаним біля Дідової Хати. Однак трап-ляються будови майже вдвічі більші за площею. А значить, треба вва-жати, що загальна кількість даних будов не перевищувала 78. Цифра, на наш погляд, цілком реальна. Даний тип археологічних пам'яток виділений лише кілька років тому, проте уже зараз на правому березі Бузького лиману на північ від Ольвії відомо близько 30 садиб. Крім того, маємо всі підстави стверджувати, що саме садибами була біль-шість елліністичних поселень, зафіксована розвідувальними роботами по берегах Дніпровського та Березанського лиманів.

Хотілося б звернути увагу, що паралельне існування селищ і са-диб дозволяє припустити якісь відмінності в соціальному стані їх меш-канців. Жителі селищ були домовласниками, які вели самостійне гос-подарство. На садибах же під одним дахом об'єднані кілька сімей, наприклад, в Дідовій Хаті — 12. Господарство їх було відокремлено. Вогнище, зернотерки вони самостійно кулували та продавали, про що свідчать знахідки ольвійських монет та мірних ойнохой, клеймених оль-військими агораномами. В той же час факт їх проживання під одним дахом може свідчити про спільну виробничу діяльність, яка навряд чи обмежувалась будівництвом самої споруди — садиби. На жаль, з пуб-лікацій неясно, чи були у них спільні господарські приміщення, на-приклад, для худоби або для зберігання зерна та сільськогосподарсько-го інвентаря. Останнє уявляється найбільш вірогідним — досить згадати гігантське елліністичне зерносховище, відкрите в Варваровці²⁴. В уся-кому разі жителі колективних садиб не були повністю самостійними господарями. З іншого боку, це і не раби класичного типу. В них було б досить важко бачити згаданих в Протогенівському декреті *οικηται*, тобто домашніх рабів. Ким же були за своїм соціальним станом меш-канці садиб?

В зв'язку з цим запропонуємо таку гіпотезу. Як уже згадувалось, під час війни з Зопіріоном, ольвіополіти звільнили рабів. В античному світі подальша доля таких людей залежала від конкретних обставин. Коли сіракузький тиран Діонісій звільнював рабів політичних супер-ників, він хотів використати цих людей як соціальну опору. Для цього їм надавались права громадянства. Вони одержували ділянки землі та будинки і навіть дружин і дочок їх колишніх власників (Diod. XIV, 7, 4—5). В такому розвинутому торговельному осередку, як Афі-ни, звільненим рабам неважко було знайти роботу, багато з них, ще до звільнення, працювали наймитами, віддаючи частину заробітка госпо-дарям. В римській імперії звільнені раби в великій кількості ставали

²⁴ *Синицин М. С.* Поселення в с. Варваровка за розкопками 1938 р.— Праці ОДУ, т. 149. Сер. іст. наук, вип. 7; Археол. зб., 1959, 1, с. 113—193; *Шульц П. К.* Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева.— КСИИМК, 1940, 5, с. 71—75.

колонами: їм давали землю, наділяли сільськогосподарським інвентарем, робочою худобою та зерном²⁵. Цілком імовірно, що становище мешканців садиб Побужжя було в якійсь мірі подібним до становища римського колона. Ольвійські ж раби, звільнившись, не мали ні громадянських прав, ні засобів до існування. Природно, що для більшості з них не залишалось нічого іншого, як потрапити в економічну залежність від ольвійських багатіїв. Найбільш перспективною галуззю економіки де використовувались звільнені раби, було сільське господарство. Плодючої землі в Побужжі для цього було достатньо. Безсумнівно, що Ольвії в цей час були особи, такі як Протоген або його батько, як володіли значними коштами для фінансування різноманітних економічних заходів. Багатії могли вкладати гроші в будівництво садиб забезпечувати нових «вільних» необхідними для ведення господарства знаряддями праці, худобою, зерном; також утримувати їх доки не буде зібрано перший врожай. По своїй суті, це була експлуатація робітників, оскільки їм залишалась лише частина продукції. Іншими словами, був створений досить численний прошарок орендарів-боржників. Мешкання їх в колективних садибах полегшувало і керування господарством, і відчуження на користь кредитора-землевласника колективно створеної продукції. Таке припущення пояснює, зокрема, у який спосіб великі запаси зерна нагромаджувалися у окремих осіб, таких як Протоген. В декреті на честь цього ольвіополіта згадуються періодичні нестачі хліба, причому причинами висуваються не перебої в торгівлі з якимись місцевими племенами, а війни та неврожаї. Володів Протоген, скажімо, кількома садибами на лівому березі Бузького лиману, де вони б не страждали від ворожого нашествия, і джерело його хлібних запасів буде очевидним.

Нашу гіпотезу підтверджують дані демографічного характеру. В Ольвії мешкало до 15 тис. чоловік, або 2—3 тис. сімей. Вже на рубежі VI—V ст. до н. е. тут були люди, які володіли кількома рабами²⁶.

Якщо в 331 р. на сім'ю припадало по одному рабу, то кількість звільнених могла досягати 2—3 тис. Крім того, серед звільнених, мабуть, були не лише міські раби, але й такі, які належали жителям периферії. Враховуючи природний приріст населення, загальна кількість вільновідпущеників-мікселлінів цілком могла через кілька десятиріч (до часу Протогена) досягти 7500 чоловік.

Мешканці колективних садиб у нашому варіанті могли бути названі мікселлінами. По своєму етнічному походженню ці люди повинні були представляти змішення різних племен, в тому числі і грецького. Цілком явний також еллініський характер їх матеріальної та духовної культури.

Приблизно з середини III ст. до н. е. Ольвія вступає в період кризи та занепаду. В цей час перестає існувати більшість населених пунктів ольвійської периферії як убанізовані селища, так і колективні садиби.

В науковій літературі наводились припущення, що загибель елліністичних поселень ольвійської хори пов'язана з активізацією скіфських або сарматських племен²⁷. На наш погляд, ця думка помилкова. Для реконструкції подій, які привели до загибелі більшості приольвійських поселень, спробуємо систематизувати дані, що мають пряме відношення до розглядуваного питання.

²⁵ Ранович А. Колонат в римском законодательстве II—V вв.—ВДИ, 1951, № 1, с. 83—109; Сергеев В. С. Разложение рабовладельческой системы и начало колоната в Римской империи.—ВДИ, 1938, № 3, с. 115—132.

²⁶ Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань.—ВДИ, 1971, № 4, с. 98.

²⁷ Брашинский И. Б. Рец. на кн.: Wąsowicz A. Olbia et son territoire. Paris, 1975.—СА, 1977, N 3, с. 301.

Насамперед у середині III тис. до н. е. закінчили існування практично всі поселення від правого берега Бугу до правого берега Дністра, за винятком Ольвії та Тіри, причому відбулося це без будь-якого зв'язку з етнічною належністю жителів: серед цих населених пунктів були також гетські (Дністровське Правобережжя), скіфські (Дністровське Лівобережжя) і грецькі (Подністров'я, Побужжя та проміжні території узбережжя Чорного моря). Виходячи з аналізу керамічного матеріалу та монет, ці райони обезлюдніли протягом короткого часу наприкінці другої — початку III чверті III ст. до н. е.²⁸ В той же час поселення лівого берега Бузького лиману опинились, виходячи з усього, не займаними подіями, що відбувались²⁹. Остання обставина заперечує припущенню про скіфський чи сарматський напад зі сходу. Можна вказати також на декрет на честь Протогена, який свідчить про відсутність агресивності з боку скіфських чи сарматських сусідів Ольвії. Скіфи, фісамати та савдарати намагались сховатись за ольвійськими оборонними спорудами. Цар Сайтафарн, численні саї та їх скептухи обмежуються вимаганням «періодичних подарунків», причому, зважаючи на економічні труднощі Ольвії, грекам навіть надається відстрочка на кілька років.

Розглядаючи ситуацію в Подністров'ї, А. І. Мелюкова запропонувала два пояснення³⁰. Перше зводиться до того, що загальний занепад економіки античних держав, пов'язаний з скороченням хлібної торгівлі, підірвав економічну базу аграрних поселень. Друге зв'язує загибель поселень Подністров'я з походами кельтських племен, які відображені в Протогенівському декреті.

Перше пояснення досить спірне, оскільки торгово-економічні фактори привели б швидше до змін в структурі господарства, ніж до масової загибелі поселень. Крім того, щодо Ольвії — то не можна стверджувати, що хліб був їй непотрібен — в Протогенівському декреті згадуються періодичні неврожаї та катастрофічні нехватки зерна. Отже, не падіння попиту на хліб привело до загибелі поселень, а, навпаки, їх загибель привела до скорочення експорту зерна, а в Ольвії майже до голоду.

Що ж до другого пояснення — активності галатів та скірів, то з ним важко не погодитись. Декрет на честь Протогена свідчить про загрозу від цих племен. Привертає увагу і той факт, що одночасно з загибеллю поселень в Подністров'ї та Побужжі з'являються городища на Нижньому Дніпрі. В їх культурі помітний сильний західний вплив — гето-фракійський, кельтський, що пояснюється дослідниками з просуванням на схід кельтів та фракійців³¹. Спробуємо реконструювати події цього часу.

Поселення Подніпров'я, за спостереженнями А. І. Мелюкової, не були розгромлені зненацька, «создается впечатление, что поселения были просто оставлены жителями, переселившимися в какие-то другие места»³². Переселитись вони могли лише на схід. Аналогічну картину висвітлює і Протогенівський декрет: при звістці про підготовку походу

²⁸ Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. М., 1975, с. 62—64, 198; Мелюкова А. И. Население Нижнего Поднепровья в IV—III вв. до н. э.— В кн.: Проблемы скифской археологии. М., 1971, с. 39—54; Диамант Э. И. Монетные находки Кошарского поселения (к вопросу о западной границе Ольвийского полиса).— В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья, с. 241—249; Рубан В. В. Из истории приольвийских поселений Правобережья Бугского лимана IV—III вв. до н. э.— Там же, с. 80—83.

²⁹ Штительман Ф. М. Поселения, городища и могильники побережья Бугского лимана: Канд. дис.— Архив ИА АН УССР, 1956.

³⁰ Мелюкова А. И. Население Нижнего Поднепровья..., с. 54; Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени..., с. 199.

³¹ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.— МИА, 1958, № 64, с. 246; Вязьмитина М. И. Золота Балка. К., 1962, с. 230—231.

³² Мелюкова А. И. Поселение и могильник..., с. 198.

галатів на скірів, рятуючись від їх жорстокості, племена скіфів, савдаратів та фісматів намагались сховатися за ольвійськими укріпленнями. В цих племенах вбачають звичайно найближчих кочових сусідів поліса. В декреті про це вказівок немає, проте для кочовиків загроза подібного походу навряд чи була такою небезпечною. Прикладом може служити похід Дарія. Крім того, за археологічними даними, події середини III ст. до н. е. на придністровських кочовиках не відбилися — вони продовжували кочувати в цих краях і в більш пізній час³³. Виходячи з цього, очевидно, в ольвійському декреті згадуються ослі племена, які під натиском кельтів почали відходити з району Подністров'я на схід. Оскільки в Ольвії вони притулку не одержали, їм не залишилось нічого іншого, як просуватися далі по Дніпру. Ці біженці могли скласти один з компонентів населення нижньодніпровських городищ. Сильний західний вплив на культуру цих пам'яток цілком припускає таку імовірність.

Більшість мешканців правобережних поселень Бузького лиману також встигли, судячи з усього, завчасно залишити свої житла. При цьому деякі з них, наприклад жителі садиби № 1 біля Дідової Хати, повинні були покинути більшу частину свого майна. Для нас великий інтерес становить подальша доля цього населення. Залишаючи в стороні тих, хто міг загинути або потрапити в полон, розглянемо можливі варіанти про населення, що залишилось.

По-перше, правомірно говорити про зосередження якоїсь частини населення периферії в Ольвії. Багато дослідників на підставі вивчення як міських кварталів, так і некрополя Ольвії, дійшли висновку про значне зростання населення міста у другій половині III ст. до н. е. Даний висновок був використаний як спростування точок зору В. В. Лапишева та А. Н. Зографа про економічну кризу полісу у згаданий час³⁴. Між тим ясно, що якщо чисельність міського населення Ольвії в цей період дійсно зросла, то пояснити це треба не розквітом економіки, а зосередженням біженців з поселень ольвійської хори. Така картина доповнює сьгоднішнє наше уявлення про кризу Ольвійської держави і дозволяє пов'язати її з спустошенням Нижнього Побужжя.

По-друге, частина населення могла виселитись з Побужжя і скласти один з компонентів населення нижньодніпровських городищ. Швидше це могли зробити представники соціальних низів. Протогенівський декрет повідомляє, що раби та мікселліни «спокушались ворогам». За припущенням М. В. Парович, це значило, що раби розбіглися, як це іноді відбувалося при сприятливих обставинах і в інших районах античного світу³⁵. Дослідники, які вивчали матеріальну та духовну культуру мешканців нижньодніпровських городищ, вже давно дійшли висновку про присутність серед них вихідців з Нижнього Побужжя³⁶.

І по-третє, деяка частина жителів ольвійського поліса переселилася до інших еллінських осередків Причорномор'я та Середземномор'я. Подібні міграції населення досить характерні для античності, про що свідчать епіграфічні дані. В Протогенівському декреті вказується, що при звістці про похід галатів на скірів багато громадян та іноземців залишили місто. Інші готувались наслідувати їх приклад. Ці свідчення

³³ Мелюкова А. И. Население Нижнего Поднестровья..., с. 54.

³⁴ Парович М. Б. Про історичну топографію Ольвійського некрополю.— АН 1962, вип. 11, с. 33—38; Шафранская Н. В. К вопросу о кризисе Ольвии в III в.— ВДИ, 1951, № 3, с. 10.

³⁵ Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев, 1974, с. 156.

³⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища..., с. 141, 246; Вязьмитина М. И. Золота Балка, с. 128—137, 142—145, 211—213, 230—231; Вязьмитина М. И. Терраконовые статуэтки из с. Золотая Балка.— В кн.: Терракоты Северного Причерноморья. М., 1970.— САИ ГІ—11, с. 57.

підтверджуються мілетськими списками, де відновлюються етнікони ольвіополітів³⁷. В даному випадку емігранти могли скористуватись договором про Ісopolітії між Ольвією та Мілетом.

Показово, що багато ольвійців, які належали до всіх соціальних верств — громадяни, іноземці, раби та мікселліни, не пов'язували свою подальшу долю з Ольвією як це було під час походу Зопіріона. Причина цього явища не в тому, що галати були небезпечнішим та могутнішим ворогом, ніж македоняни (місто не змогли взяти ні ті, ні інші), а в якихось внутрішніх обставинах, непримиренних соціальних суперечностях ольвійського суспільства, політичній слабкості самої держави.

Таким чином, під час галатського нашествия ольвійський поліс втратив значну частину свого демографічного, економічного та воєнного потенціалу, який не вдалося відродити.

Період кризи та занепаду висвітлює незначна кількість фактичного матеріалу. На першому етапі (середина III — друга половина II ст. до н. е.) периферійні населені пункти продовжували існувати лише на лівому березі Бузького лиману. Однак до проведення розкопок про них не можна сказати будь-що конкретне. На Правобережжі Бузького лиману, мабуть, проводились деякі спроби відновлення аграрних поселень. Поховання цього етапу відкриті в Маріцинському могильнику³⁸, однак на самих поселеннях ніяких слідів життя не простежено.

В другій половині II ст. до н. е. ольвійський поліс знову переживає воєнний розгром. Гинуть поселення лівого берега Бузького лиману. В самому місті руйнуються житлові квартали, на теменосі розбираються храми та головний алтар з мармуру (на його місці пізніше був зроблений дерев'яний)³⁹. Існує думка, що місто було взяте скіфами⁴⁰. Шілкою імовірно, що ця подія була зв'язана з походами західних племен. Н. Н. Погребова справедливо відмічала, що взагалі в III—I ст. до н. е. відбувався постійний натиск з заходу, про що свідчать проникнення в Побужжя та Подніпров'я гето-фракійської та кельтської кераміки, прикрас, зброї, а також поховання кельтського воїна на Бузі⁴¹. Про активність в Північно-Західному Причорномор'ї гето-фракійських, кельтських і, можливо, германських племен згадують різні письмові джерела⁴². За свідченням Діона Хризостома (Ог., XXXVI), скіфи навіть допомагали відбудувати місто після його зруйнування гетами.

Останній хронологічний етап (кінець II — середина I ст. до н. е.) є одним з найменш досліджених в ольвійській історії. За нумізматичними даними, розгромлений поліс підпадає під залежність Скіфського царства в Криму. Виходячи з знайдених в Неаполі Скіфському напису Посідея, сина Посідеєва (IPE, 1², № 672), посвяченню Ахіллу — володарю Левки за перемогу над «піратствующими сатархеями» — скіфи за допомогою ольвіополіт намагались контролювати морські торговельні шляхи на схід від Дунаю. Після поразки скіфів в боротьбі з Мітрідатом Ольвія потрапила під владу останнього. Декрет на честь Нікерата свідчить про якісь постійні сутички поліса з сусідами. Для зміцнення оборони міста Мітрідат розмістив в Ольвії гарнізон та переселив сюди арменійців, мабуть, жителів Армени, передмістя Синопи⁴³. За тверджен-

³⁷ Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии.— ВДИ, 1939, № 3, с. 265—266, 36—37.

³⁸ Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn.— PZ, Bd 5, 1913.

³⁹ Карасев А. Н. Монументальные памятники..., с. 32.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Погребова Н. Н. Указ. соч., с. 246.

⁴² Карышковский П. О. История и ее соседи во II—I вв. до н. э.— ВДИ, 1978, № 3, с. 115—121.

⁴³ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М., 1953, с. 38—42.

ням Діона Хрїзостома (Ор., XXXVI), близько середини I ст. до н. е. поліс був розгромлений гетами.

Археологічні дані, які відносяться до даного етапу, практично відсутні. Поселення цього часу на ольвійській периферії невідомі. Що являє собою безпосередньо місто, залишається невідомим. Як відмічало багато дослідників, така важлива в історії Ольвії подія, як гетський розгром, зовсім не простежується. Мабуть, правий О. М. Карасьов, на думку якого місто перебувало в такому жалюгідному стані після тяжких подій кінця II ст. до н. е., що на тлі зруйнувань цього часу дії гетів були зовсім непомітними.

Такі основні історичні події, які зумовили спочатку бурхливий розквіт, а потім — кризу та занепад Ольвійської держави в IV—I ст. до н. е.

В. М. ОТРЕШКО

Из истории Ольвийского полиса в IV—I вв. до н. э.

Резюме

В статье предлагается возможная реконструкция исторических событий, следствием которых явилось массовое появление, а затем исчезновение поселений ольвийской хоры. Рассматриваются причины и характер освоения Нижнего Побужья в IV в. до н. э., предлагается новая интерпретация миксэллинов из Протогеновского декрета; на основании эпиграфических данных сделан вывод о преобладающей роли кельтов и фракийцев в упадке ольвийской хоры; прослеживается судьба населения ольвийской периферии после гибели многочисленных аграрных поселений.

Г. О. ПАШКЕВИЧ, В. О. ПЕТРАШЕНКО

Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст.

При розкопках значне місце належить залишкам, що відбивають господарську діяльність. Заняття населення майже завжди розглядаються при публікації тієї чи іншої пам'ятки. Тому питанням господарства слов'ян приділяють увагу багато дослідників¹.

Серйозну увагу в дослідженнях приділено розробкам по вивченню землеробства. Це перш за все робота В. Й. Довженка «Землеробство Древньої Русі», яка не втратила свого значення і в наш час, а також роботи В. П. Левашової, Ю. О. Краснова, О. В. Кір'янова².

Проте ще відчувається недолік в дослідженні таких питань, як локальні особливості землеробства окремих районів, що знаходять відображення в складі культурних рослин, сільськогосподарській техніці, системах землеробства, прийомах ведення землеробського господарства. Як відмічає Ю. О. Краснов, з'ясування цих проблем може дати багато для вивчення етнічної історії, тому що особливості землеробської культури при певних умовах на довгий час закріплюються традицією і можуть стати відображенням етнічної специфіки певного народу³.

¹ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965, с. 64—114; Ляпушкин И. И. Новотроицкое городище.— МИА, 1958, с. 74, 211—226.

² Левашова В. П. Сельское хозяйство.— Тр. ГИМ, вып. 32, с. 19—93; Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы.— МИА, 1973, № 174, с. 3—86; Кирьянов А. В. История земледелия Новгородской земли X—XV вв.— МИА, 1959, № 85, с. 306—323; Кирьянов А. В. К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв.— КСИИМК, 1952, вып. 47, с. 153.

³ Краснов Ю. А. Некоторые итоги и задачи изучения истории земледелия в советской археологии.— КСИА АН СССР, вып. 118, с. 67.